

Sitti Zübeyde'den Zümrüd Hatun'a Bir Türbenin Kimliği Meselesi

An Identity Matter of a Tomb: From Sitti Zubaidah to Zumurrud Khâtûn

Abdulhamit DÜNDAR*

Öz

Bu çalışma, Bağdat'ın batı yakasının güneyinde bulunan ve Abbâsi Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın Türk asıllı annesi Zümrüd Hatun'a nispet edilen konik formlu mukarnas kubbeli türbenin kimliği, mimari özellikleri ve sembolizmi konularını ele almaktadır. Mukarnas kubbe Ortaçağ İslam türbe mimarisinin en dikkat çekici özelliklerinden kabul edilmektedir. Mave-râünnehir'den Endülüs'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada örneklerine rastlanan bu karakteristik yapıların önemli bir kısmı 5/11. yüzyıl ile 7/13. yüzyıl arasına tarihlendirilmekte olup, bu özelliğe sahip yapılar alimler, büyük mutasavvıflar ve dindarlığıyla öne çıkan devlet adamlarına aittir.

7/13. yüzyılın başlarına tarihlenen Zümrüd Hâtun Türbesi, Abbâsiler döneminden günümüze kalan mukarnas kubbeli türbelerin nadir mimari örneklerinden kabul edilmektedir. Sekizgen planlı göveden kubbeye geçişin on altı hücreden oluşan tromplar'la sağlanması, mukarnas hücrelerine yerleştirilen aydınlatma delikleri ve beden duvarlarının dış cephelerinde uygulanan hezârbâf tuğla işçiliği, yapıyı bu mimari tarzın 7/13. yüzyıldaki en seçkin örneklerinden biri olarak öne çıkarmaktadır.

1780 yılında kayda alınan ancak günümüze ulaşmayan türbe kitabesinde, burada Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde bint Ca'fer'in medfun olduğu yazmakta ve türbe halk arasında Sitti Zübeyde adıyla bilinmekteydi. 20. yüzyılın başlarında yapılan araştırmalarda, türbede bulunan kitabenin üslup ve içerik yönünden yapının mimari özellikleriyle uyumlu olmadığı, türbenin tipik bir 7/13. yüzyıl eseri olmasına rağmen kitabesinin daha geç bir tarihe ait olduğu, Zübeyde'nin mezarının ise türbenin yaklaşık altı kilometre kuzeyinde bulunduğu dair deliller ortaya konmuştur. 1900-1950 yılları arasında neşredilen bir dizi çalışmayla türbenin Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümrüd Hatun'a ait olduğu görüşü benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Sitti Zübeyde, Zümrüd Hatun, Nâsır-Lidînillâh, Mukarnas

Abstract

This study deals with the architectural characteristics, symbolism, and identity of the conical muqarnas-domed tomb attributed to Zumurrud Khatun, the Turkish mother of Abbasid Caliph Nasir Li-Dîn Allah, located in the south of the west bank of Baghdad. The muqarnas dome represents a remarkable feature of medieval Islamic mausoleum architecture. Many of these distinctive structures, found across a vast geographic expanse from Transoxiana to Andalusia, can be dated back to the 5/11th and 7/13th centuries. These architectural features were often associated with renowned scholars, mystics, and statesmen known for their piety.

Makale Geliş Tarihi: 19.09.2023, Makale Kabul Tarihi: 12.05.2024.

Araştırma Makalesi / Künye: DÜNDAR, Abdulhamit. "Sitti Zübeyde'den Zümrüd Hatun'a Bir Türbenin Kimliği Meselesi". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 17/34, (Haziran 2024): s. 363-385. DOI: 10.19060/gav.1498993

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: abdulhamit.dundar@ikc.edu.tr, ORCID 0000-0002-3126-6640.

gazi

Akademik
Bakış
363
Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

The Zumurrud Khatun Tomb, dating from the early 7/13th century, stands out as an exceptional architectural specimen of muqarnas-domed tombs from the Abbasid era. The transition from the tomb's octagonal base to the dome is ingeniously achieved through squinches comprising sixteen cells, complemented by light holes within the muqarnas cells and exterior hezârbâf brickwork. These elements firmly place the building within the architectural style of the 7/13th century, marking it as one of the century's most outstanding examples.

Historical records once referred to this tomb as "Sitti Zubaidah." However, research conducted in the early 20th century uncovered discrepancies between the tomb's inscription, which recorded the burial of Zubaidah bint Ja'far (the wife of Caliph Hârûn al-Rasheed), and the architectural style and content of the tomb. It was revealed that Zubaidah's actual tomb was situated approximately six kilometers north of this location. Subsequently, a series of studies published between 1940 and 1950 shifted the prevailing view, suggesting that the tomb belonged to Zumurrud Khatun, the mother of Caliph Nasir Li-Dîn Allah.

Key Words: Baghdad, Sitti Zubaidah, Zumurrud Khatun, Nâsır-Li-Dîn Allah, Muqarnas.

Giriş

Bu çalışmada, Bağdat'ın batı yakasındaki Ma'rûf el-Kerhî Türbesi'nin yaklaşık 250 metre güney batısında bulunan ve Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümürüd Hatun'a (ö. 599/1203) nispet edilen mukarnas kubbeli türbenin kimliği, mimari özellikleri ve sembolizmi konularının incelenmesi amaçlanmıştır. Konu, türbenin kimliği meselesi ve mimari özellikleri olmak üzere iki ana başlık altında mütalaa edilmiştir. Mimari özellikler başlığı altında mukarnas kubbe mimarisinin menşei ve sembolizmi konuları ele alınmıştır.

20. yüzyılın başına kadar Bağdat halkı arasında Hârûnürreşid'in hanımı Zübeyde bint Ca'fer'e nispetle Sitti Zübeyde adıyla anılan türbenin Zübeyde'ye ait olamayacağını delilleri 1901 yılında Guy Le Strange tarafından *Baghdad During the Abbasid Caliphate* adlı eserde ortaya konmuştur.¹ 1912 yılında neşrettiği 1907-1908 yıllarına ait saha araştırması raporunda Louis Massignon, delillerin yetersiz olduğunu öne sürerek Le Strange'ın iddiasını reddetmiştir.² Sanat tarihi perspektifinden türbeyi ilk defa kapsamlı bir araştırmanın konusu yapan Ernst Herzfeld ve Friedrich Sarre ise Le Strange'ın delillerini zayıf bulmakla birlikte, mimari özellikleri itibariyle türbenin tipik bir 7/13. yüzyıl eseri olduğunu ortaya koyarak, türbenin Zübeyde bint Ca'fer'e ait olamayacağını zımnen kabul etmişlerdir.³ Türbenin kimliği üzerine cereyan tartışma sıcaklığını korurken Anistas Mari Kermeli 1928 yılında türbenin kimliğinin tespiti için *Luğatü'l-Arab* dergisinden bir çağrı yapmıştır.⁴ Mustafa Cevad 1947 yıllarda neşrettiği makalesinde yapının kimliği meselesini etraflı bir biçimde tartışmış, türbenin Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümürüd Hatun'a ait olduğunu iddiasını ve delillerini ortaya

1 Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Cosmo Classics, New York 2011, s. 350-352.

2 Louis Massignon, *Mission en Mesopotamie (1907-1908)*, Imprimerie de L'institut Français D'Archeologie Orientale, Kahire, 1912, C. 2, s. 109-110.

3 Friedrich Sarre, Ernst Herzfeld, *Archaologische Reise Im Euphrat-Und Tigris-Gebiet*, C. 2, Verlag, Berlin 1920, s. 173.

4 Anistas Mari el-Kermeli, "Kabrü'l-İmâm Ebî Yûsuf Sahibu Ebî Hanîfe", *Lüğatü'l-Arab*, C. 10, S. 1, Bağdat 1928, s. 754-755.

giriş

koyarak Kermeli'nin çağrısına karşılık vermiştir⁵. Yapının modern literatüre Zümrüd Hatun Türbesi olarak anılması büyük oranda Mustafa Cevad'ın iddiasına dayanmaktadır.⁶

Türkçe literatürde ilk defa Abdüsselâm Uluçam 1985 yılında sunduğu bir tebliğde türbenin tarihi ve mimari özelliklerini özet bir biçimde ele almıştır.⁷ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri* adlı eserinde de yapının mimari özelliklerini incelemiş, ancak her iki çalışmasında da türbenin kimliğiyle alakalı tartışmanın kaynağını teşkil eden batılı kaynaklara referans vermeksizin Arapça literatüre işaret ederek Mustafa Cevad'ın görüşünü kabul etmiştir.⁸

Bu çalışma, 1901 yılında Guy Le Strange'in itirazıyla başlayan kimlik tartışmasını kronolojik olarak ele almakta, türbenin Zümrüd Hatun'a aidiyetini güçlü bir biçimde savunan ve sonraki literatürde yapının Zümrüd Hatun Türbesi adıyla anılmasını sağlayan Mustafa Cevad'ın 1947'deki çalışmasına kadar yaklaşık yarım asır devam eden kimlik tartışmasının hikayesini bir bütün olarak ortaya koymaktadır. Çalışma ayrıca, iki yüz elli yıldan daha uzun bir süre boyunca Sitti Zübeyde adıyla bilinen türbenin adının nasıl ve hangi gerekçelerle Zümrüd Hatun Türbesi adını aldığı delillerini sorgulamaktadır.

Zümrüd Hatun

Zümrüd Hatun, Halife Müstazî-Biemrillâh'ın (566-75/1170-80) Türk asıllı cariyesidir. Müstazî lakabıyla hilafet makamına geçmeden önce 553/1158 yılında kocası Emir Hasan b. Yusuf'tan Ahmed (Nâsır-Lidînillâh) adında bir erkek çocuk dünyaya getirerek hür kadın (ümmü veled) statüsü kazanmıştır.⁹ Eşinin vefatıyla beraber Nâsır-Lidînillâh (575-622/1180-1225) lakabıyla hilafet makamına gelen oğlu Ahmed'in saltanat yıllarında hanumefendi (Seyyide/Sitt) ve halife annesi (ümmü'l-halife) unvanlarına sahip olmuştur. Dindarlığı, hayırseverliği ve cömertliğiyle bilinen Zümrüd Hatun, Abbasi halifelerinin anneleri ve hanımları arasında hacca giden nadir kişilerden olup bu yönü ile de kayıtlara geçmiştir.¹⁰ 585/1190 senesi hac mevsiminde

5 Abdulhamit Düandar, "Iraklı Türkmen Tarihçi ve Dilbilimci Âlim Prof. Dr. Mustafa Cevad'ın Hayatı ve Eserleri", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, Ed. Abduhalik Bakır, Ahmet Altungök, Kerkük Vakfı, İstanbul 2018, s. 65.

6 Mustafa Cevad, "el-İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atikati'l-Kâime fi Bağdâd", *Sumer*, S. 3/1, 1947, s. 39-50.

7 Abdüsselâm Uluçam, "Irak'taki Mukarnas Kubbeleri Selçuklu Kubbeleri Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, C. 21, 1999, s. 254-258.

8 Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 129-130; Uluçam, "a.g.m.", *Vakıflar Dergisi*, C. 21, s. 256-257.

9 Renate Jacobi, "Zumurrud Khâtûn", *EP*, C. 11, s. 571.

10 Abbasi Halifelerinin hanımları arasında yaptıkları hac yolculuklarıyla meşhur olan iki kadın Hârûnürreşid'in hanımı Zübeyde bint Ca'fer ve el-Muktedî-Biemrillâh'ın annesi Erguvan'dır. Bk. Takiyyüddîn el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, C. s. 399; Mustafa Cevad, *Seyyidâtü Balâti'l-Abbâsi*, Dâru'l-Keşşâf, Beyrut 1950, s. 174-181.

Gazisi

mutantan bir kafil eşliğinde Hicaz'a giden Zümrüd Hatun, tarihlere konu olan hac ziyareti sırasında Haremeyn bölgesinde çok sayıda inşa, tecdid ve tamir faaliyetlerinde bulunmuştur.¹¹ Hac yolu güzergahında inşa ettirdiği su tesisleriyle yüzyıllarca adından söz ettiren Zübeyde'yi kendisine örnek aldığı anlaşılan Zümrüd Hatun, onun inşa ettirdiği kuyuları ve su tesislerini yenilemiş, Haremeyn'de ribat, türbe, kuyu, havuz ve sebil gibi kamu hizmet binaları kurmuştur. Tarihçilerin kaydına göre, hac ziyareti sırasında yaklaşık 300 bin dinar sadaka vermiş ve iki bin deve kurban ederek dağıttırıştır.¹²

599 yılı Cemâziyelevvel ayında (Ocak/Şubat 1203) vefat eden Zümrüd Hatun'un cenaze namazını oğlu Nâsır-Lidînillâh, Dârü'l-Hilâfe'nin Selam Avlusu'nda kıldırıştır. Hatunun naaşı, oğlu Nâsır-Lidînillâh ve Vezir İbn Mehdî'nin yer aldığı bir alay eşliğinde saraydan Dicle sahiline kadar yaya olarak götürülmüştür. Dicle kıyısında tekneye bindirilen tabut Kurayye mevkiinde batı kıyısına çıkarılmıştır. Cenazenin Dicle'den geçişi sırasında tekne de bulunan tüm devlet erkanı ayakta beklemiştir. Kurayye'de kıyıya çıkan cenaze alayı türbeye kadar yürüyüşüne devam etmiştir. Bu yürüyüş sırasında, son derece şişman olduğu belirtilen Vezir İbn Mehdî'nin¹³ dinlenmek için sık sık mola verdiği kaydedilmiştir.¹⁴

Zümrüd Hatun'un muhallefatından çıkan altın, gümüş, mücevher gibi takılarla giysileri ve kıymetli eşyaları oğlu Nâsır-Lidînillâh'ın emriyle köleleri ve cariyelerine dağıtılmıştır. Zümrüd Hatun'un vefatı üzerine bir aylık süreyle resmi yas ilan edilmiştir. Yas günlerinde Bağdat'ın önde gelen şairleri halifenin annesi için mersiyeler yazmış, bu mersiyelerden bir kısmı günümüze ulaşmıştır.¹⁵ Vasiyeti üzere, vefatından önce Ma'rûf el-Kerhî türbesinin yakınında kendisi için inşa ettirdiği türbeye defnedilmiştir. Günümüzde Zümrüd Hatun Türbesi veya Sitti Zübeyde adıyla bilinen Bağdat'ın batı yakasındaki mukarnas kubbeli türbe, mimari özellikleriyle kendi türünün en göz alıcı örneklerinden kabul edilmektedir.¹⁶

Mısır koçanı ve çam kozalağı formundaki dokuz katmanlı konik kubbeli türbe, benzer tarzda inşa edilmiş doğu yakasındaki Ömer es-Sühreverdi (ö. 632/1234) türbesiyle birlikte Bağdat'ta Abbasiler döneminden kalan nadir tarihi yapılarıdır. Mimari özelliği ve gövde duvarlarının dış cephelerinde uygulanan hezârbâf¹⁷ tuğla işçiliğiyle tipik bir 7/13. yüzyıl eseri

- 11 Fâsî, *a.g.e.*, C. 6, s. 399; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dârü'l-Kütüb, Kahire ty., C. 6, s. 182.
- 12 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârihi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd., Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk 2013, C. 22, s. 128.
- 13 Vezir İbn Mehdî için bkz. Halil İbrahim Hançabay, "Nâsır-Lidînillâh Dönemi Vezirleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29/2, Aralık 2020, s. 417-418.
- 14 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C. 22, s. 132; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Hicr, Kahire 1998, C. 13, s. 35.
- 15 İbnü's-Sâî, *el-Câmü'l-Muhtasar fi 'Unvâni't-Tevârih ve 'Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, *Matbaatü's-Süryâniyyeti'l-Katolikiyye, Bağdat 1934*, s. 279.
- 16 İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, C. 3, thk. İhsan Abbas, Dârü Sâdır, Beyrut 1900, s. 504.
- 17 Genellikle sırlı tuğlalar kullanılarak duvarların dış cephelerinin geometrik desenler ve

görsel

kabul edilen türbenin¹⁸, vefatından kısa bir süre önce Zümrüd Hâtûn tarafından inşa ettirildiği kabul edilmektedir.¹⁹

Zümrüd Hatun Türbesi'nin (Türbetü Ümmil Halife) 588/1190 senesinden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır.²⁰ Türbeyle ilgili kayıtlar, türbe ve kütüphanesinin yanında müderris, muid ve kapıcı gibi görevlileriyle Şâfiî fikhî üzere tedrisat yapılan bir medresenin, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve dönemin meşhur Hanbelî vaizlerinin haftanın belirli günlerinde vaaz meclisleri kurdukları bir ribat ve mescidin bulunduğu işaret etmektedir. Böylece türbenin mescit, medrese ve ribattan meydana gelen yapılar topluluğunun bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Medreseye yapılan atamalar ve türbenin de içinde yer aldığı yapılar topluluğuyla ilgili son derece sınırlı bilgiler içeren atıflar dışında Osmanlı son dönemine kadar yapılarla ilgili mufassal bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bağdat valisi Hasan Paşa'nın, 1131/1718 yılında hanımı Ayşe Hatun'u Zümrüd Hatun'un yanına defnettirmesi vesileyle tadilattan geçirilen türbenin yanına fakirler, garipler ve yolcular için bazı yeni binalar eklettirmesi, tarihi külliyenin 18. yüzyılın başlarında kapsamlı bir tadilattan geçtiğini göstermektedir.²¹

Ma'rûf el-Kerhî Türbesi'nin etrafı, vefat ettiğinde onun yakınına defnedilmeyi isteyen muhipleri ve müntesiplerinin mezarlarıyla dolarken, tasavvufa ve tasavvuf erbabına son derece hürmetkâr olduğu bilinen Zümrüd Hatun'un da bu geleneğe uygun şekilde türbesini Ma'rûf'un yakınına yaptırdığı anlaşılmaktadır.²² Vefatından sonra bazı hanedan mensuplarıyla devlet ricalinden önde gelen kimselerin Zümrüd Hatun'un yanına defnedilmesi ise Ma'rûf el-Kerhî'den ayrı olarak zaman içinde Zümrüd Hatun'un mezarının etrafında seçkinlerin mezarlarını ihtiva eden bir hazirenin ortaya çıktığına işaret etmektedir.

Sibt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre, 19 veya 29 Rebûlevvel 598/17 veya 27 Aralık 1201 tarihinde vefat eden Halife Nâsır-Lidîmillâh'ın Türk asıllı diğer hanımı Benefşe Hatun, Zümrüd Hatun'un vefatından yaklaşık on bir yıl önce kendisi için inşa ettirdiği türbeye defnedilmiştir. Benefşe Hatun'un tekfin ve

- ma'kılı hat yazılarıyla hareketlendirilmesi uygulamasına *bin dalga* anlamına gelen *hezâr-bâf* adı verilmiştir. Bkz. K.A.C. Creswell, *A Short Account of Islamic Architecture*, ScholarPress: Aldershot 1989, s. 186.
- 18 Friedrich Sarre, Ernst Herzfeld, *Archaologische Reise Im Euphrat-Und Tigris-Gebiet*, C. 2, Verlag, Berlin 1920, s. 176.
- 19 ودفنت في التربة التي بنتها لنفسها Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), C. 10, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997, s. 192; Aynı şekilde İbn Kesîr de Ma'rûf el-Kerhî Türbesi'nin yanında kendisi için bir türbe inşa ettirdiğini açık bir biçimde ifade etmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 13, s. 44; İbnü's-Sâî, çok meşhur olan türbesini bizatihi kendisinin inşa ettirdiği kaydını düşmüştür. İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, s. 102; Uluçam türbenin 589/1193'te yaptırılmış olduğunu kaydetmiştir. Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 129.
- 20 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. 22, s. 6, 67, 94, 114, 205, 235.
- 21 Mustafa Cevad, "el-İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atîkati'l-Kâime fi Bağdâd", s.48.
- 22 Ma'rûf el-Kerhî Türbesi'nin, Bâbü'd-Deyr (Manastır Kapı) adıyla bilinen mezarlığın içinde yer aldığı ve Ma'rûf'un mezarının civarında defnedilmenin mutasavvıflar arasında bir tercih sebebi olduğu ifade edilmiştir.

görsel

teçhiziyle bizzat ilgilenen Zümrüd Hatun, merhume kumasının kendisi için inşa ettirdiği türbeye defnedilmesini emretmiştir.²³ Benefşe Hatun'un Zümrüd Hatun Türbesine defnedilmesi ilk bakışta bir çelişki gibi görünse de bunun bir takım siyasi sebeplerinin olduğu anlaşılmaktadır. Nâsır-Lidînullâh'ın hilafet makamına geçmesi sürecinde Benefşe Hatun'un kendisini destekleyenler arasında yer almış olması ise söz konusu sebepler arasında en önemlisidir. Kardeşi Emir Ebû Mansûr'a karşı Ahmed'in veliahtlığını desteklediği için Nâsır-Lidînullâh, hilafet makamına geldiğinde Benefşe Hatun'a izzet ve ikramda bulunmuş, annesiyle aynı sarayda yaşamasına izin vermiştir.²⁴

Zümrüd Hatun Türbesi'nin içine defnedilen isimlerden biri de Halife Nâsır'ın evlatlarından Veliht Ebû'l-Hasan Ali'dir (ö. 612/1216). Tâc Sarayı'nın avlusunda kılınan cenaze namazının ardından Emir Ali'nin naaşı babaannesi Zümrüd Hatun'un türbesine götürülmüş, türbenin içinde (*tah-te'l-kubbe*) onun yanına defnedilmiştir.²⁵ Emir Ali, vefatından kısa bir süre önce Vezir İbn Mehdi'nin girişimiyle veliahtlıktan el çektirilen ağabeyi Emir Ebû Nasr Muhammed'in (Zâhir-Biemrillâh) yerine veliaht tayin edilmiştir. Ancak veliaht tayin edilmesinden kısa bir müddet sonra hastalanarak vefat edince, Nâsır'ın tek erkek vârisi olan Ebû Nasr Muhammed tekrar veliaht ilan edilmiştir.²⁶ Bu bilgilerden hareketle, türbenin içinde Abbâsi ailesinden üç kişinin mezarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Zümrüd Hatun Türbesi'nin yakınına defnedildiği bilinen isimlerden biri de Halife Nâsır'ın memlûklerinden Necâh b. Abdullah eş-Şerâbî'dir. Cenaze namazını halifenin bizzat kıldırması, saray halkının Bedriyye Kapısı'ndan çıkarılan tabutun önünde Saray Camii'ne (Câmiü'l-Kasr) kadar yürümesi, Saray Camii'nde cenazenin önünde yüz inek, bin koyun, yüz tepsi hurma, başlarının üzerinde ekmek taşıyan yüz hamal, yine başlarının üzerinde gül suyu taşıyan yirmi hamal ile görkemli bir cenaze merasimi düzenlenmesi ve halifenin annesinin mezarının yakınına defnedilmesi Necâh eş-Şerâbî'nin Halife Nâsır-Lidînullâh nezdindeki konumunu ve itibarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Necâh b. Abdullah'ın naaşı Saray Camii'ndeki cenaze namazının ardından batı yakasına geçirilerek Zümrüd Hatun Türbesi'nin önüne defnedilmiştir. Necâh'ın terekesinden çıkan 500 cilt kitap Ümmü'l-Halife Türbesi'ne vakfedilmiş ve kitapların üzerine Şerâbî'nin ismi yazılmak suretiyle tesis edilen vakıf kütüphanede ismi yaşıatılmıştır.²⁷

Zümrüd Hatun'un türbesiyle ilgili erken döneme ait kayıtların incelenmesinin ardından, türbenin kimliğiyle alakalı iddialar ve bunların delillerine temas etmek yerinde olacaktır.

23 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. 22, s. 125; Mustafa Cevad, *Seyyidâtü Balâti'l-Abbâsi*, s. 172.

24 Mustafa Cevad, *Seyyidâtü Balâti'l-Abbâsi*, s. 178-179.

25 ودفنتها في تربتها المجاورة لمعروف الكرخي Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. 22, s. 205.

26 Hançabay, "a.g.m.", 417-418.

27 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. 22, s. 235.

Türbenin Kimliği Meselesi

Bağdat'ın batı yakasında, Ma'rûf el-Kerhî türbesiyle günümüzde Bağdat Tren Garı arasında²⁸ bulunan anıt mezar, 1195/1780 yılına kadar bir türbe ve camiye içeriyordu ve 18. yüzyıldan bu yana şehir sakinleri arasında *Sitti Zübeyde* adıyla bilinmekteydi. Halk arasındaki bu bilgi, 18. yüzyılda kayda alınmış ancak bugün bulunmayan türbe kitabesi ve 19. yüzyıl Bağdat vilayet salnameleri tarafından da teyit edilmektedir. Söz konusu kitabe metni, seyyah Carsten Niebuhr'un 1780'de yapıyı ziyareti sırasında tuttuğu kayıt sayesinde günümüze ulaşmıştır. Türbenin bitişiğinde yıkık durumda bulunan camî enkazının Bağdat valisi Büyük Süleyman Paşa (1780-1782) zamanında batı yakasının surlarının inşasında kullanılmasından önce mescit ve türbeyi bir arada gördüğünü ifade eden Niebuhr, türbenin Hârûnürreşid'in hanımı ve aynı zamanda Ebû Ca'fer el-Mansûr'un torunu Zübeyde'ye ait olduğunu yazmaktadır.²⁹

Niebuhr, türbeyi ziyaretinden önce Vali Hasan Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun buraya defnedilirken türbenin tadilatından geçirdiğini ve türbenin yanına bazı yeni binaların eklendiğini ifade eder. Uzun yıllar Bağdat'ta yaşayan Sir H. Rawlinson ise herhangi bir kaynak belirtmeksizin o vakitler bilinen adıyla Sitti Zübeyde türbesinin ilk defa 212/827 yılında inşa edildiğini kaydetmiştir.³⁰ Ancak bu tarih Zübeyde'nin vefatından dört yıl öncesine tekabül eder.³¹ Felix Jones'un 1846 yılında gerçekleştirdiği Irak gezisine dair notları arasındaki "Tomb of the Lady Tobeideh from the North" başlığını taşıyan çizimde ise türbenin yanında başka bir yapının bulunmadığı görülmektedir.³² Türbeyle ilgili batılı kaynaklarda verilen bilgilerin değerlendirmesinin ardından, yapının kimliğiyle ilgili tartışmaların merkezinde yer alan Niebuhr'un kayda aldığı iki kitabe metnini incelemek yerinde olacaktır.

Niebuhr'un kayda aldığı kitabe metni şu şekildedir:

28 89JF+M5F, Baghdad, Iraq

29 Niebuhr, seyahatnamesinde çizdiği Bağdat haritasında türbeyi işaretlediği 12 numaralı nokta hakkında şu açıklamalara yer vermiştir: "Haritadaki 12 sayısı eski, küçük bir kuleye işaret etmektedir. İçinde, 216/831 senesinde vefat etmiş olan, Arap tarihinin meşhurlarından Halife Hârûnürreşid'in hanımı Zübeyde'nin kabri bulunmaktadır. 1131/1718 senesinde Hasan Paşa vefat eden hanımı, Mustafa Paşa'nın kızı Ayşe'yi Seyyide Zübeyde'nin kabrinin yanına defnetmiş, hanımının mezarına vefat tarihini gösteren büyük bir mermer kitabe yazdırmıştır. Sonra yapıyı tamir ettirip güçlendirmiş, türbenin yanında yolcular, fakirler ve kimsesiz gariplerin kalabileceği birkaç konut yapılmasını emretmiştir. Bkz. Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliengenden Laendern II*, Reprint of the Edition Copenhagen: Möller 1778, ed. Fuat Sezgin, *The Islamic World in Foreign Travel Accounts* C. 12 (içinde), Frankfurt 1994, s. 300.

30 Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, s. 351.

31 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, C. 10, s. 278; Sibî İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. 14, s. 155; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî 1998, C. 5, s. 314.

32 J. Felix Jones, *Journal of A Steam-Trip to the North of Baghdad Performed in April 1846; Memoirs by Commander James Felix Jones*, Ed. R. Hughes Thomas, Bombay Education Society's Press, Bombay 1857, s. 310-311.

Gazi

Akademik
Bakış

369

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

“Ruhuna Fâtîha! Bu, merhûme ve mağfûre, kesintisiz devam eden hayırlara (hayrât-ı câriyeye) mufavvak olan, Abbâsi halifelerinden Ca’fer b. Mansûr ed-Devânîkî’nin kızı, Hârûnürreşîd’in zevcesi Sitti Zübeyde’nin kabridir. O, 216 (831) senesinde vefat etmiştir.”³³

Massignon’un da işaret ettiği üzere,³⁴ bu kitabenin dikkat çeken en önemli özelliği, Abbâsîler döneminde çok rastlanmayan, Osmanlı dönemi mezar taşlarında ise sıklıkla kullanılan bir dua kalıbıyla başlıyor olmasıdır. Bunun yanı sıra kitabede lakap ve unvanların yerli yerinde kullanılmadığı, dil ve üslup bakımından Abbâsîler dönemi epigrafisinin özelliklerini taşımadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Mansûr lakabının lâm-ı tarifsiz imla edilmesi, Abbâsîler dönemi resmi yazışmalarında halifelerin isimlerinden önce ve sonra kullanılması zorunlu olan unvan ve dua formüllerinin yer almaması, Zübeyde isminden önce es-seyyide (السيدة) yerine, 6-7/12-13. yüzyılda yaygın olan es-sitt (سث) ifadesinin tercih edilmesi gibi karineler Niebuhr’un kayda aldığı kitabenin sahit, otantik bir kitabe olmadığı yönünde kanaat oluşturmaktadır. Ayrıca Ebû Ca’fer el-Mansûr’un işçi ve sanatkârların ücretlerinin hesaplanmasında çok hassas davranması münasebetiyle kendisine yakıştırma yoluyla verilen ve “metelik babası” anlamına gelen *Ebü’d-Devânîk* veya *ed-Devânîkî* lakabının³⁵ torunu Zübeyde’nin mezarına yazılması da kitabenin Abbâsîler dönemine ait olamayacağı kanaatini güçlendiren bir başka husustur. Barındırdığı tüm çelişkilere rağmen Zübeyde’nin vefat tarihinin (216/831) kitabe metninde doğru verildiği görülmektedir. Sonuç olarak, Niebuhr’un kayda aldığı bu kitabenin en geç 18. yüzyılın başında okunamaz halde olduğu anlaşılan daha eski bir kitabenin yerini aldığı varsayımında bulunmak mümkündür. Türbenin kimliğini tespit noktasında kritik bir önemi haiz olan Niebuhr’un naklettiği bu metin, aynı zamanda türbenin Zübeyde’ye aidiyetini şüpheli hale getiren kanıtlardan biri haline gelmiştir. Niebuhr’un kayda aldığı ikinci mezar kitabesi 1718’de vefat eden Hasan Paşa’nın zevcesi Ayşe Hatun’a ait olup mezar kitabesi şu şekildedir:

“Ruhuna Fâtîha! Bu, merhume, mağfûre, sâliha, afile, Allah’ın razı olacağı fiilleri yapmaya ve ilahî rızayı celb edecek amellere koşan, Sultan Mehmed Han aleyhîrrahmeti ve’l-ğufrânın musahibi merhum Mustafa Paşa’nın kerimesi ve düstürü’l-mükerrem ve vezîri’l-efham Bağdat valisi Ebu’l-Hayrât Hasan Paşa’nın -Allah sevdiği ve razı olduğu şekilde iyilikleri ona kolay kılsın- zevcesi Aişe Hanım’ın kabridir. 1131 senesi Ramazân-ı şerîfinin 27’si Kadir Gecesi’nde vefat etmiştir.”³⁶

33 إلى روحها الفاتحة هذا قبر المرحومة المغفورة الموقفة للخيرات الجارية سث زبيدة بنت جعفر بن منصور الوائقي وزوجة Bkz. Carsten Niebuhr, a.g.e., 300-s. 301. هارون الرشيد خلفاء من بني العباس توفيت في سنة مائتين و ست عشر

34 Louis Massignon, *Mission*, C. 2, s. 109.

35 Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, C. 28, s. 6.

36 إلى وحها الفاتحة هذا قبر المرحومة المغفورة الصالحة العفيفة الساعية إلى الأفعال المرضية والأعمال التي تستجلب مرضات الالهية، عايشة خانم بنت المحوم مصطفى پاشا مصاحب السلطان محمد خان عليه الرحمة والغفران، وزوجة دستور المكرم والوزير الأفخم والي بغداد دار السلام أبو الخيرات حسن پاشا يسر الله له الخير كما يحب ويرضى ويشاء توفيت في شهر رمضان سبعة وعشرين ليلة القدر في سنة واحد وثلاثين ومائة وألف Bkz. Niebuhr, a.g.e., s. 301.

Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde bint Ca'fer'e³⁷ nispetle Sitti Zübeyde adıyla bilinen türbe hakkındaki mevcut tarihi veriler yapının kimliğiyle ilgili kesin bir sonuca ulaşmayı mümkün kılmazken, türbenin Halife Nâsır-Lidî-nillâh'ın annesi Zümrüd Hatun'a aidiyeti hususu da hala tartışmalıdır. Yapının kimliğiyle ilgili tartışmayı 1901 yılında yayımlanan *Baghdad During the Abbasid Caliphate* adlı eserinde serdettiği görüşüyle Guy Le Strange'in başlattığı anlaşılmaktadır. Le Strange, kendisinden yaklaşık bir buçuk asır önce Alman Seyyah Niebuhr'un Bağdat ziyareti sırasında kayda aldığı türbe kitabesini incelemiş ve kitabede yer alan bilgilerle İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih*'inde verdiği bilgilerin çeliştiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca elde ettiği veriler ışığında söz konusu türbenin Zübeyde'ye ait olma ihtimalinin bulunmadığını ortaya koymuştur.³⁸ Le Strange bu türbenin, 12. yüzyılda İbn Cübeyr'in tarif ettiği, 1327'de ise İbn Battûta'nın Basra Kapısı Mahallesi'ne giden yolun kenarında yüksek kubbeli mükemmel bir bina olarak tanımladığı ve içindeki mezarın başında "Burası Ali b. Ebî Tâlib'in soyundan gelen Avn'ın kabridir" yazdığını beyan ettiği türbe olabileceği ihtimalini dile getirmiştir.³⁹

Louis Massignon, İbnü'l-Esîr'in metninin böyle bir sonucu zorunlu olarak doğurmayacağını vurgulayarak Le Strange'in iddiasını reddetmiştir. 1907-1908'de Bağdat'taki tarihi yapılar üzerine yaptığı araştırma sonuçlarına yer verdiği raporunda Massignon, Niebuhr'un kayda aldığı metni inceledikten sonra Guy Le Strange'in İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inden yaptığı istidlallerin kesin bir bilgi ortaya koyamadığını, dolayısıyla Niebuhr tarafından kaydedilen kitabenin orijinal olmamakla birlikte Zübeyde'nin türbesindeki eski bir kitabenin yerine konulmuş olabileceğini ileri sürmüştür.⁴⁰ Ancak Le Strange'e yönelttiği eleştiride İbnü'l-Esîr'in kaydını yorumlayan Massignon burada, yangından çok yağmadan söz etmiş ve Kâzımeyn'deki türbeleri yakan grubun dönüşte Kerh'teki Zübeyde türbesini de yağmalamış olabileceğini öne sürmüştür.⁴¹ Halbuki Kâzımeyn Meşhed-i mezhepler arası bir çatışma sonucu yandığı halde, mezhebî aidiyetinden ziyade hayırseverliğiyle ön plana çıkan soylu bir hatunun türbesinin Sünniler tarafından yakılmasını gerektirecek mantıklı bir sebep görünmemektedir. Kâzımeyn Meşhed-i'nde çıkan yangını haber veren bir anlatının içinde Zübeyde'nin türbesinin de yandığının vurgulanması, aynı anda birden fazla noktada meydana gelen yangınlardan ziyade, aynı noktada birden fazla yapıya sıçrayan yangına işaret etmektedir. Sonuç olarak İbnü'l-Esîr'in kaydı, Zübeyde'nin türbesinin batı yakasının kuzeyindeki Mûsâ el-Kâzım ve torunu Muhammed b. Ali'nin mezarlarını ihtiva eden meşhur Kâzımeyn Meşhed-i'nin yakınında bulundu-

37 Gülgün Uyar, "Zübeyde bint Ca'fer", *DİA*, C. 44, s. 517-519.

38 Le Strange, *a.g.e.*, 350-352.

39 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, C. 1, s. 319.

40 Massignon, *a.g.e.*, C. 2, s. 110.

41 Le Strange, *a.g.e.*, 350-351.

görsel

Akademik
Bakış

371

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

ğunu açıkça göstermektedir. Bu noktada tartışmanın üzerinde odaklandığı İbnü'l-Esîr'in söz konusu rivayetini incelemek yerinde olacaktır.

İbnü'l-Esîr'in 443/1051 yılında batı yakasındaki Sünnilerle Şiiler arasında yaşanan çatışmada Sünniler tarafından yağmalanan ve ateşe verilen Kâzımeyn Meşhedi'ndeki yangınla ilgili anlatısında⁴², Halife Emin ile annesi Zübeyde'nin türbelerinin de yandığı açık bir biçimde ifade edilmiştir. İbnü'l-Esîr'in bu kaydı, Zübeyde'nin yetmiş bir yaşında Bağdat'ta vefat ettiği (26 Cemâziyelevvel 216 / 11 Temmuz 831),⁴³ Kureyş Kabristanı'nda (Mekâbiru Kureyş) babası Ca'fer ve oğlu Emîn'in kabirlerinin yanına defnedildiği hakkındaki kayıtlarla birlikte mütalaa edildiğinde, Zübeyde'nin mezarının Kâzımeyn Meşhedi'nin yakınında olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.⁴⁴ Ayrıca, Ma'rûf el-Kerhî türbesinin yakınında bulunan ve Zübeyde'ye nispet edilen mahrûtî kubbeli türbeyle Kâzımeyn Meşhedi arasında yaklaşık 6 kilometre mesafe bulunduğu dikkate alındığında, konik kubbeli türbenin Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde'ye ait olması son derece zayıf bir ihtimal olmaksızın öteye gitmemektedir.

Massignon, Zübeyde'nin kabrinin söz konusu olaylar sırasında başka bir yerde çıkan yangın sebebiyle yanmış olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak Zübeyde'nin vefatıyla ilgili kayıtlarda, Kureyş Kabristanı'nda oğlu Muhammed el-Emîn ile babası Ca'fer'in yanına defnedildiği bilgisi, Zübeyde'nin türbesinin Kâzımeyn Meşhedi'nin yakınında olup, söz konusu yangından etkilenen türbeler arasında yer aldığını açık bir biçimde teyit etmektedir. Ayrıca Mûsâ el-Kâzım türbesinin Kureyş Kabristanı'nın bir parçası kabul edilen Bâbu't-Tibn Kabristanı'nda bulunduğu bilgisi⁴⁵, Zübeyde'nin türbesinin Kâzımeyn Meşhedi'yle yakınlığına işaret etmektedir. Bu kanıtlar muvacehesinde Zübeyde'nin kabrinin Kâzımeyn'in yaklaşık 6 km güneyindeki mahrûtî kubbeli türbede bulunması ihtimal dışı görünmektedir.

42 “Çatışmalar Rebülevvelin üçüne kadar (15 Temmuz 1051) devam etti. O gün Sünni taraftan Hâşimî bir zât öldürüldü. Ailesi naaşını bir tabuta koyup Harbiye, Basra Kapısı ve diğer Sünnî mahallelerde dolaştırarak halkı intikam almaya çağırıldı. Daha sonra onu Ahmed b. Hanbel'in yanına defnettiler. Bu defa yanlarında eskisinden çok daha fazla insan toplanmıştı.

Cenazenin defninden hemen sonra Meşhed'e doğru yürüyüşe geçtikleri vakit meşhedin kapıları kapatıldı. Fakat suru delip kapıcıları tehdit ettiler, onlar da korkup kapıyı açtılar. İçeri girip türbedeki altın ve gümüşten yapılmış kandilleri, mihrabı, örtüleri ve diğer eşyaları yağmaladılar. Türbelerde ve odalarda ne varsa talan ettiler, akşam olunca da geri döndüler.

Ertesi gün daha büyük bir kalabalık toplandı. Doğruca Meşhed'e gidip türbe ve revakları ateşe verdiler. Musa [Kâzım] ve torunu Muhammed b. Ali'nin kabirlerini, bunların kabirlerinin üzerindeki sâc ağacından yapılmış iki kubbeyi ve o civardaki diğer kabirleri yaktılar. Meşhed'in karşısında ve yakınında bulunan Büveyhî emirlerinden Müizzüddeve ile Celâlüddeve'nin türbeleri, rüesa ve vüzera türbeleri, Ca'fer b. el-Mansûr'un türbesi, Emir Muhammed b. er-Reşîd ve annesi Zübeyde'nin türbeleri de yandı. Dünyada benzeri görülmemiş çirkin ve ahlak dışı işler cereyan etti.” Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 8, s. 96; *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, C. 9, s. 437-438.

43 Gülgün Uyar, “Zübeyde bint Ca'fer”, *DİA*, C. 44, s. 518.

44 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. 14, s. 155.

45 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü Sâdır, Beyrut 1995, C. 1, s. 306.

görsel

Mimari açıdan türbeyi ilk defa ciddi bir incelemenin konusu yapan Sarre ve Herzfeld de tartışmaya dahil olmuş, İbnü'l-Esîr'in kaydının, yapının Zübeyde'ye aidiyeti hususunda herhangi bir şüphe meydana getirmediği sonucuna vararak Massignon'un Le Strange'ye yönelttiği eleştiriyi haklı bulmuşlardır. Öte yandan Sarre ve Herzfeld küçük bazı değişiklikler dışında mimari özellikleri itibariyle yapının 13. yüzyılın başlarına ait olduğu tespitinde bulunarak en azından türbenin Abbâsîlerin ilk devirlerine ait olmadığını zımnen kabul etmişlerdir.⁴⁶ Herzfeld, 1903-1904 kış aylarında ziyaret ettiğinde türbenin hala 1718'de tarif edildiği durumda olduğunu ifade etmiştir.

Kimlik tartışmaları Iraklı tarihçiler arasında "Hangi Zübeyde?" sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. İbnü'l-Esîr'in yukarıda zikredilen kaydıyla türbe kitabesi arasındaki çelişkinin farkında olan Âlûsî, türbenin Zübeyde bint Ca'fer dışında Zübeyde isminde başka birine ait olabileceği ihtimalini dillendirmekle yetinmiştir. Türbenin bitişiğinde yer alan caminin 1195/1780-1781 senesinde yıkıldığını, caminin (Mescidü Zübeyde Ümmü Ca'fer) enkazının Süleyman Paşa tarafından batı yakasının surlarının inşasında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁷

Abdürrezzak el-Hasenî türbenin Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud b. Muhammed b. Melikşah'ın hanımı, Sultan Bekyaruk'un kızı Zübeyde'ye (ö. 532/1137) ait olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁸ Ancak Zübeyde bint Berkayaruk Bağdat'ta değil Hemedan'da vefat etmiştir.⁴⁹ Abbâs Azzâvî ise *Türbetü's-Seyyide Zübeyde* başlığı altında ele aldığı yapının, Hârûnürreşid'in hanımı Zübeyde'ye değil Hârûn el-Cüveynî'nin kızı olan Zübeyde'ye ait olduğunu iddia etmiştir.⁵⁰ Ancak Hârûn el-Cüveynî'nin kızı Zübeyde'nin vefat tarihi ve yeri hakkında bilgi vermemiştir.

İsim benzerliği ortak paydasının türbenin kimliğini tespit noktasında kesin bir sonuca götürmeyeceğini düşünen Mustafa Cevad, Bağdat şehriyle iltisaklı Zübeyde ismindeki üç kadının ismine yer vererek, türbenin bunlara ait olamayacağını vefat tarihleri, yerleri ve defnedildikleri mekan bilgisiyle ispat etmeye çalışır.⁵¹ Cevad'ın ve Azzâvî'nin zikrettiği isimlerle birlikte Zübeyde ismini taşıyan toplam altı kadın tespit edilebilmekte, bu isimlerden dördünün Bağdat'ta vefat ettiği, geriye kalan iki kadından birinin Hemedan'da diğerini ise İsfahan'da vefat ettikleri görülmektedir.⁵²

46 Friedrich Sarre, Ernst Herzfeld, *a.g.e.*, C. 2, s. 173.

47 Mahmud Şükri el-Âlûsî, Muhammed Behcet el-Eserî, *Târîhu Mesâcidi Bağdâd ve Âsârahâ*, Matbaatu Dâri's-Selâm, Bağdat 1346/1927, s. 1125-26.

48 Abdurrezzâk el-Hasenî, "Bağdâd", *Dâiretü'l-Maarifi'l-İslâmiyye*, C. 4, Kahire 1933, s. 17.

49 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 9, s. 97; Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, C. 36, s. 281.

50 Abbâs el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk Beyne İhtilâleyn*, Şeriketü't-Ticâre ve't-Tibâa el-Mahdüde, 1372/1953, C. 5, s. 199.

51 Cevad, "İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-Atikati'l-Kâime fi Bağdâd", s. 45-46.

52 Zübeyde adını taşıyan bu kadınları vefat tarihlerine göre şöyle sıralamak mümkündür:

1. Zübeyde bint Ca'fer b. Mansûr (ö. 216/831 Bağdat-Kuzeybatı): Hârûnürreşid'in hanımı ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un torunudur. Vefat ettiğinde Kureyş Mezarlığı'nda babası ve oğlu Emin'in mezarının yanına defnedilmiştir. Bk. Gülgün Uyar, "Zübeyde bint Ca'fer",

görsel

Akademik
Bakış

373

Cilt 17

Sayı 34

Yaz 2024

Günümüzde yapının Zümrüd Hatun Türbesi adıyla bilinmesi büyük oranda Mustafa Cevad'ın 1947 yılında *Lüğatü'l-Arab* dergisinde yayınladığı makalesine dayanmaktadır.⁵³ Öte yandan Seyyid Muhammed Said er-Râvî, Cevad'dan önce bu türbenin Zümrüd Hatun'a ait olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁴ Mustafa Cevad, hocası Louis Massignon ile Le Strange arasındaki tartışmanın merkezinde yer alan *el-Kâmil fi't-Târih*'teki kayıt başta olmak üzere, eserlerinde Zümrüd Hatun hakkındaki haberlere yer veren Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'd-Dübeysî, İbnü'l-Esir, İbnü's-Sâî, Zehebî ve Safedî gibi tarihçilere dayanarak Sitti Zübeyde adıyla bilinen türbenin 855/1190 tarihinden önce inşa edilmiş olduğu tespitinde bulunmuş ve Halife Nâsır-Lidîmillâh'ın annesi Zümrüd Hatun'a ait olduğu iddiasını güçlü bir biçimde savunmuştur.⁵⁵

“Zümrüd Hatun Türbesi, Sitti Zübeyde'ye nasıl dönüştü?” sorusuna Cevad, türbedeki kitabenin zamanla tahrif olduğunu, Zümrüd isminin başındaki *zel* harfi ile sonundaki *dal* harfi dışındaki harflerin bozulduğunu, Abbasilerden sonra Bağdat'a hakim olan hanedanlar zamanında Zümrüd Hatun ismi fazla bilinmediğinden meydana gelen bozulma sebebiyle Zümrüd kelimesinin yanlışlıkla Zübeyde şeklinde anlaşıldığı ve yapılan bir tamirde Zümrüd'ün Zübeyde'ye dönüşmüş olduğu şeklinde cevap verir.⁵⁶ Cevad, Le Strange'ın itirazının çıkış noktasını teşkil eden Zübeyde bint Ca'fer'in mezarının batı yakasının kuzeyinde bulunduğu bilgisini teyit etmekten başka, Bağdat ile irtibatlı Zübeyde adını taşıyan kadınlar arasında Ma'rûf el-Kerhî'nin kabrinin yakınına defnedilen bir kadın bulunmadığını, Zümrüd Hatun hakkındaki tarihi kayıtların ittifakla O'nun Ma'rûf el-Kerhî türbesinin

DİA, C. 44, s. 517.

2. Zübeyde bint Muizzüdevle (391/1001 İsfahan): Büveyhilerin Irak şubesinin kurucusu olan Muizzüdevle Ahmed'in kızı olan Zübeyde, amcasının oğlu Müeyyidüdevle ile evlenmiş, İsfahan'da vefat etmiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. 14, s. 303.
 3. Zübeyde bint Nizâmülmülk (ö. 470/1078 Bağdat-Doğu): Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün kızı olan Zübeyde, 462 senesinde Halife Muktedî-Biemrillâh'ın veziri Amîdüdevle Muhammed b. Cehîr ile evlenmiştir. Bağdat'ta vefat etmiştir. Dârü'l-Hilâfe'nin Bâbü'l-Âmme Kapısının iç kısmında yer alan babasına ait konağın dahiline defnedilmiştir. Sur içinde defnedilmesi sahip olduğu yüksek konuma işaret etmektedir. Bk. Safedî, *el-Vâfi*, C. 14, s. 120.
 4. Zübeyde bint Sultan Berkyaruk (532/1138 Hemedan): Sultan Berkyaruk'un kızı, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud'un hanımıdır. 532/1138 senesinde Hemedan'da vefat etmiştir.
 5. Zübeyde bint el-Muktefi (ö. 589/1193 Bağdat) Halife el-Muktefi-Liemrillâh'ın kızıdır. Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud (ö. 547/1152) ile evlenmiş olup Bağdat'ta vefat etmiştir. Safedî, *el-Vâfi*, C. 14, s. 120.
 6. Zübeyde bint Hârûn el-Cüveynî (706/1307 Bağdat-Doğu): Halife el-Müsta'sım'ın torunu Rabia ile evli olan Hârûn el-Cüveynî'nin kızıdır. Bağdat'ın doğu yakasının kuzeyindeki Meşhedü'n-Nüzûr Mezarlığı'nda annesinin yanına defnedilmiştir. Bk. Azzâvî, *a.g.e.*, C. 1, s. 457; Cevad, “İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atikati'l-Kâime fi Bağdâd”, s. 47.
- 53 Mustafa Cevad, “İmârâtü'l-Karnî's-Sâdis ed-Dahme”, *Sumer*, C. 2/1, Bağdat 1946, s. 55-76; “İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atikati'l-Kâime fi Bağdâd”, *Sumer*, C. 3/2 1947, s. 41; *Seyyidâtü Balâti'l-Abbâsi*, 1950, s. 174-181.
- 54 Azzâvî, *a.g.e.*, C. 5, s. 199.
- 55 Cevad, “el-İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atikati'l-Kâime fi Bağdâd”, s. 41.
- 56 Cevad, “el-İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atikati'l-Kâime fi Bağdâd”, s. 46-47.

gax

yakınına defnedildiğini haber verdiğini ve son olarak türbenin mimari tarz itibarıyla Nâsır-Lidînillâh dönemi özelliklerini taşıdığını ve tüm bu karine-lerin türbenin Zümrüd Hatun'a ait olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.⁵⁷ Cevad'ın yukarıda zikredilen makalesinde ortaya koyduğu deliller türbenin Zümrüd Hatun'a ait olduğu iddiasına kuvvet kazandırmış ve adeta kesin bir bilgi olarak yerleşmiştir. Cevad'ın görüşü her ne kadar güçlü referanslara dayandırılmış olsa da mevcut tarihi veriler ışığında bunun kesin bir bilgi olmadığı gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

16. yüzyıl müelliflerinden Matrakçı Nasûh (ö. 971/1564), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* adlı eserinde Bağdat'ın batı yakasında mahrutî kubbeye sahip dört yapı resmetmektedir.⁵⁸ Bu yapılardan biri Avn ve Muîn türbesi, diğeri Serî es-Sakatî türbesidir. Matrakçı, diğer iki kubbe hakkında bilgi vermemiştir. Ancak O'nun bir bütün halinde Bağdat'ı resmettiği minyatürde, batı yakasındaki küçük bir tepecik üzerinde bulunan mahrutî tarzda-ki mavi kubbeli yapının bir benzerinin doğu yakasında resmedilmiş olması Ömer es-Sühreverdî türbesiyle Zümrüd Hatun türbesi arasındaki benzerliği hatırlatmaktadır.⁵⁹ Ancak minyatürde resmedilen bu iki yapı hakkında bilgi verilmediği gibi, ayrı ayrı resmedilen türbeler arasında da Zübeyde ya da Zümrüd Hatun türbesi adında herhangi bir yapı yer almamıştır. Matrakçı Nasûh'un Bağdat minyatüründe ismen böyle bir türbeden söz edilmemesi, 19. yüzyılda yayımlanan Bağdat vilayeti salnamelerinde Bağdat'ın batı yakasındaki türbeler arasında Niebuhr'un kaydıyla uyumlu bir biçimde Sitte Zübeyde (سديب زهت س)⁶⁰ adında bir türbenin zikredilmesi, Cevad'ın iddiasının 7/13. Yüzyıl vakayinden ibaret olan haberlere dayanması ve 7/13. Yüzyıldan 1947'ye kadar yaklaşık yedi asırlık zaman diliminde Zümrüd Hatun Türbesi adında bir yapının herhangi bir tarihi kaynak tarafından teyit edilememesi Cevad'ın iddiasını ve dolayısıyla bugünkü kabulü ihtiyatla karşılamak için kafidir. Sonuç olarak 1901'de başlayan ve 1950'li yıllara kadar uzanan kimlik tartışmaları neticesinde, türbenin Sitti Zübeyde'ye aidiyeti reddedilmiş, Zümrüd Hatun'a ait olduğuna karar verilmiştir.⁶¹

57 Cevad, "el-İmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atikati'l-Kâime fî Bağdâd", s. 45.

58 Matrakçı Nasûh, *Silahşor, Tarihçi, Matematikçi, Nakkaş, Hattat, Matrakçı Nasuh ve Menâzilname'si: Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, hzl. Nurhan Atasoy, Masa Yayınları, İstanbul 2015, s. 41.

59 Matrakçı Nasûh, *a.g.e.*, s. 47.

60 "Vilâyet Dahilinde Bulunan Enbiyâ ve Evliyâyı Fihâm Hazerâtının Merkad-i Şerifleriyle Esâmileri: Bağdad Sancağı" başlığı altında, Bağdat'ın batı yakasındaki türbeler bahsinde Hızır İlyas ile Yûşâ Peygamber makamlarından sonra Ma'rûf-ı Kerhî, Serî es-Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî, Dâvud-ı Zâhirî, Habîb el-Acemî, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Dâvûd-ı Tâî, Ruveyy b. Ahmed, Şeyh Necmüddîn, Behlûl, Şeyh Sandal, Mûsâ el-Cübûrî, Seyyid Abdülğafûr ve Sitte Zübeyde türbelerinin isimlerini zikreder. *Salnâme-i Vilâyet-i Bağdâd*, S. I, 157-158.

61 Anistâs Marî Kermeli'nin 1928 yılında türbenin kimliğini tespitiye yönelik çağrısının özellikle dönemin Bağdatlı tarihçileri arasında hararetili bir tartışma başlattığı, doktora çalışmasını meşhur müsteşrik Louis Massignon'un nezaretinde Halife Nâsır-Lidînillâh dönemi üzerine hazırlayan Mustafa Cevad'ın Bağdat tarihi hususundaki yetkinliğinin türbeyle ilgili görüşlerinin kabul görmesine zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Bk. Kermeli, "Kabrül-İmâm Ebî

görsel

Akademik
Bakış

375

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

Mimari Özellikleri

Mukarnas Kubbenin Menşei

Mukarnas kubbe geleneğinin başlangıcı kabul edilen ilk mukarnas hücreli tromp örneklerinin kuzeydoğu İran'da ortaya çıktığı ve bu tarzın Selçuklular ve ardıllarıyla İlhanlılar dönemi anıt mezar mimarisinin karakteristiği haline geldiği bilinmektedir. Beden duvarından kubbeye geçişi sağlayan tromplarda uygulanan bu teknik zamanla tamamı mukarnas hücrelerinden meydana gelen bir kubbe mimarisinin öncüsü olmuştur. Mukarnas kubbe mimarisinin habercisi kabul edilen mukarnaslı trompların en erken örneklerinden birinin, günümüzde Özbekistan'ın Semerkant şehrinde bulunan ve 977-78 yılına tarihlenen Arap Ata Türbesi olduğu kaydedilmektedir. Mukarnas kubbenin tekâmül etmiş en erken örneğinin ise Samerrâ'nın yaklaşık 20 km kuzeyindeki Dûr'da bulunan İmam Dûr Türbesi (478/1085) olduğu kabul edilmektedir.⁶²

Mukarnas kubbeyi iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grupta dışı piramidal veya düz konik formda, içi mukarnas hücrelerinden meydana gelen kubbeler yer almaktadır. İkinci grupta ise kubbenin içinde olduğu kadar dışında da belirgin halde olan, kubbe kasnağından başlayarak her sırada çapları küçülen yıldız tabakaları halinde tepe noktasında sekiz köşeli bir yıldıza dönüşen kubbeler yer alır. Dıştan piramidal veya düz dış cepheye sahip türbelerin önemli bir kısmının Musul ve çevresinde, içten ve dıştan mukarnaslı konik (mahrûti) kubbelerin ise daha ziyade Bağdat ve Güney Irak'ta yaygın olduğu görülmektedir.⁶³ Zümrüd Hatun Türbesi ise mimari özellikleri itibariyle ikinci gruptaki yapılar topluluğuna ait olduğundan, bu çalışmada içten ve dıştan mukarnaslı kubbe örnekleri değerlendirilmiştir.

Mukarnas kubbeli yapıların genellikle nebiler, imamlar, ve özellikle büyük mutasavvıflar için inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Günümüze ulaşan mukarnas kubbeli türbeler 5/11. yüzyılın sonu ile 7/13. yüzyılın başı arasında kalan yaklaşık iki yüz elli yıllık zaman aralığına tarihlenmektedir. Zümrüd Hatun Türbesiyle benzer özelliklere sahip olduğu tespit edilen 11 mukarnas kubbeli yapının sekizi Irak'ta, ikisi İran'da, biri Suriye'de olup tamamı anıt mezar mimarisine ait örneklerdir. Bu on bir türbeden yalnızca iki tanesi bayanlar için yapılmıştır. Bunlar, 1239 yılında Bedreddin Lü'lü tarafından Hz. Ali'nin kızı Zeyneb için Sincar şehir surlarına bitişik olarak inşa ettirilen Sitti Zeyneb Türbesi'yle Bağdat'taki Sitti Zübeyde/Zümrüd Hatun Türbesi'dir.⁶⁴

Yûsuf Sahibu Ebî Hanîfe", s. 755; Atâ Muhammed Sâlih el-Hadîsî, "Kubbetânî Mahrûtiyyetâni min Bağdat", el-Mevrid, Bağdat özel sayısı, Bağdat 1979, s. 383.

62 Yaseer Tabbaa, "The Muqarnas Dome Its Origin and Meaning", *Muqarnas*, 1985, C. 3, s. 63. İmâm Dûr Türbesi Ekim 2014'te İŞİD tarafından bombalanarak yerle bir edilmiştir. Andrew Curry, "Here Are the Ancient Sites ISIS Has Damaged and Destroyed", *National Geography*, <https://www.nationalgeographic.com/history/article/150901-isis-destruction-looting-ancient-sites-iraq-syria-archaeology>

63 Abdüsselam Uluçam, "Irak: 3. Mimari", *DİA*, C. 19, s. 113.

64 Yaseer Tabbaa, "a.g.m.", 64-68.

Irak'ın muhtelif yerlerinde görülen mukarnas kubbeli türbelerin önemli bir kısmı, 12. yüzyılın ikinci yarısıyla 13. yüzyılda Irak ve el-Cezîre'nin şahit olduğu büyük imar faaliyetleri dönemine tarihlenmekte ve ilk defa Bağdat'ta ortaya çıkan türbe geleneğinin devamı olarak değerlendirilmektedir. 1533-1536 yılları arasında Kânûnî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'ne katılan Matrakçı Nasûh'un Bağdat şehrine dair minyatürde resmettiği, on biri doğu yakasındaki sur içinde, dördü batı yakasında olmak üzere toplam on beş mukarnas kubbeli türbe, bu türün en gelişmiş örneklerinin ilk defa Bağdat'ta ortaya çıktığı ve buradan Irak'ın diğer şehirleriyle, İran'a ve Suriye'ye yayıldığına delil gösterilmektedir.⁶⁵ Matrakçı'nın resmettiği Bağdat'tan günümüze yalnızca Sitti Zübeyde ya da Zümrüd Hatun Türbesi ile şehrin doğu yakasındaki Şehâbeddîn Ömer es-Sühreverdî Türbesi ulaşmıştır.

Mukarnas kubbeli yapılar form, uygulanan teknik, dış ve iç görünümleleriyle ortak bir türü temsil etseler de birbirlerinden ayrılmalarını sağlayan bariz özellikler taşımaktadırlar. Bu dikkat çekici türün bir örneği olan Zümrüd Hatun Türbesi'nin mimari detaylarına bakmak ve onu diğerlerinden ayıran özelliklere temas etmek yerinde olacaktır.

Zümrüd Hatun Türbesi, kubbeyi taşıyan sekizgen planlı gövde ve gövdeye sonradan eklenen dikdörtgen planlı bir giriş bölümünden meydana gelmektedir. Türbeye kuzey doğu yönündeki dikdörtgen formlu galerinin sivri kemerli kapısından girilmektedir. Yuvarlak kemerli asıl türbe kapısının üzerinde, günümüzde yerinde olmayan kitabe kasesi görülmektedir. Ana mekâna girişi sağlayan kapının solundaki duvarın içinden çatıya çıkışı sağlayan otuz basamaklı bir merdiven bulunmaktadır. Güney duvarının iç cephesinde belli belirsiz bir mihrap nişi açılmıştır. Tümüyle tuğladan inşa edilmiş yapının gövdesini oluşturan sekizgen prizma 380 cm yüksekliğe, her bir kenarı 510 cm uzunluğa sahiptir.⁶⁶

Gövde duvarının dış cephesinin her bir yüzü tuğla çerçevelerle dört panoya ayrılmıştır. Alt iki pano sivri kemerli derin pencere nişlerine sahipken, üstteki çerçevelerin içi süslemeli dolgulardan meydana gelmektedir. Üst iki panoda, bitkisel motifli detaylar içeren tuğla işçiliği görülmektedir. Duvarın üst kısmında kitabe kuşağını andıran yatay panolarda ise zikzaklı desenler uygulanmıştır.⁶⁷

Yapının üzerini konik (mahrûtî) formlu mukarnas bir kubbe kapatmaktadır. Sekizgen ana gövdeden on altıgen kaidedeki kubbeye geçiş, üç katlı

65 Çoğu Irak'ta bulunan mukarnas kubbeli türbeleri inşa tarihlerine göre kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür: İmam Dûr Türbesi (478/1085) Sâmerrâ/İrak; Nureddin Mahmud Türbesi (567/1172) Şam/Suriye; Meşhedü's-Sems (585/1190) Hille/İrak; Zümrüd Hatun Türbesi (599/1203) Bağdat/İrak; Hasan el-Basrî (606/1209) Zübeyr-Basra/İrak; Ömer Sühreverdî Türbesi (631/1234) Bağdat/İrak; Sitti Zeyneb Türbesi (644/1246) Sincar/İrak; Danyal Nebi (6/12. yy.) Sûs/İran; İmam Necmî Türbesi (6/12. yy.) Nu'mâniye/İrak; Zülkifl Türbesi (Nuhayle) (715/1316) Hille-Necf/İrak; Yakub b. Leys Türbesi (13. yy.) Dizful/İran. Bk. Yaseer Tabbâa, "a.g.m.", s. 63.

66 Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 130.

67 Uluçam, *a.g.e.*, s. 130.

mukarnaslı tromplarla sağlanmışır. Zeminden yüksekliği 1230 cm'yi bulan kubbe, sekizgen gövdeden on altıgen kubbeye geğişi sağlayan 3 mukarnas tabakalı tromplarla birlikte içten 12 dıştan 9 katlı mukarnas hücrelerinden meydana gelmektedir. İç kısımda alttan dördüncü sıradaki mukarnas sırasının doğu, batı ve güney cephelerinde olmak üzere sivri kemerli üç pencere bulunmaktadır. Beşinci mukarnastan başlayarak 10. sıraya kadar her biri 16 filgözü (aydınlattırma deliği) içeren on altıgen mukarnaslar, bunların üzerinde 11. ve 12. sıralarda ise 8 filgözü içeren sekizgen mukarnaslar bulunmaktadır. Kubbenin tepe noktası ise 8 filgözü içeren sekizgen yıldızla sonlanmaktadır.

Kubbeye uygulanan teknik sayesinde karanlık türbe odası sıra dışı bir yöntemle aydınlattılarak estetik etki öne çıkarılmış, pencereler ve filgözleri sayesinde iç mekânda özgün bir ışık oyunu meydana getirilmiştir. Kubbe- de uygulanan bu aydınlattırma delikleri hamamlardaki filgözlerinden mülhem olmalıdır. Düz hamam kubbelerinde kullanılan filgözü tekniğinin son derece yüksek ve mukarnaslı bir kubbenin hücrelerinde dahiyane bir teknikte uygulanması, yapının inşa edildiği dönemin mimari tavır ve üslup anlayışındaki zenginliğe işaret etmektedir.

Sembolizm

Mukarnas kubbenin menşei ve yayılma alanlarıyla ilgili araştırmasında Yasser Tabbaa, bu tarz kubbelerin simgesel anlamı üzerine yaptığı açıklamanın başında kimi sorulara yanıt arar. Anıtsal mezar mimarisinde düz yarım küre şeklindeki kubbenin terkedilmesine ve çok parçalı konik kubbeye geğişe etki eden faktör neydi? Düz yarım kubbeden tümüyle farklı olan yüksek ve çok parçalı bu yapı, teknik özelliklerinin dışında başka hangi yeni manaların ürünüydü ve düşünce planında nasıl bir dönüşümü temsil etmekteydi?⁶⁸ Tabbaa bu sorulara yanıt ararken, Oleg Grabar'ın el-Hamra Sarayı hakkındaki kitabında mukarnas kubbenin sembolik anlamı üzerine yaptığı bazı yorumlara işaret eder. Grabar burada el-Hamra'nın kubbelerini övmek amacıyla su sembolizminden, Kur'an ayetlerinden ve el-Hamrâ üzerine yazılmış şiirlerden yararlanarak mimari ile sembolizm arasındaki bağlantıya dair bazı açıklamalar yapmaktadır.⁶⁹

Grabar'ın yaklaşımını faydalı ancak mukarnas kubbenin gelişimini açıklama noktasında eksik bulan Tabbaa, tam tersi bir yaklaşımla formun anlamını dışta değil bizatihi formun kendisinde aramak gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre kubbe mimarisinde yaşanan bu dönüşüm Müslümanların tanrı-âlem düşüncesinde meydana gelen değişimden kaynaklanmaktadır. Maddeyi birbiriyle bağlantılı küçük parçalara ayırmanın maddeye yaklaşımda muayyen bir tutumu beraberinde getirdiğini, kubbe özelinde ise düz bir yarım küreden ibaret olan kubbeyi mukarnas hücrelerle parçalara ayırmanın sadece kubbeyi değil aynı zamanda onun çağrıştırdığı evreni de parçalara ayırmak manasını taşıdığı öncülünü ileri sürer. Ona göre, Müslüman filo-

68 Yasser Tabbaa, "a.g.m.", s. 67.

69 Oleg Grabar, *The Alhambra*, Solipsist Press, California 1992, s. 144-148.

zoflar tek, mutlak, ezeli ve ebedi bir tanrı aylayışını madde, uzay ve zamanla yeni bir atomik görüşte formüle ederek, tanrı-alem düşüncelerini bu anlayış üzerine inşa ettiler. Aristoteles'in maddenin ezeli, değişmez ve bileşim olarak sonsuz olduğu nazariyesini reddederek, maddenin bölünemeyecek kadar küçük parçacıklardan (el-cüz'ü'llezî lâ-yetecezze') meydana geldiği görüşünü benimsediler. Bu teori 5/11. yüzyılda Bakillâni tarafından katı bir "araz" ve "cevher" teorisine dönüştürülmüştür. Sonuç olarak Tabbaa mukarnas kubbe mimarisinin, 4/10. ve 5/11. yüzyıllarda Eş'arîler, özellikle de Bağdat'ta Bakillâni (ö. 403/1013) tarafından formüle edilen ve Halife Kâdir-Billâh (991-1031) tarafından desteklenen aranedencilik (okasyonizm) teorisinin bir ürünü olduğunu iddia eder.⁷⁰

Mukarnas kubbe mimarisinin ortaya çıkışını Müslümanların tanrı-alem ilişkisinde meydana gelen bir dönüşüme bağlayan Tabbaa'ya ait bu iddianın önermelerinde kimi zayıflıklar dikkat çeker. Bu türün günümüze ulaşan en erken örneklerinin kuzeydoğu İran'da ve Kuzey Afrika'da bulunduğu görüşünü kabul ettiği halde, kendi iddiasını desteklemek amacıyla, ilk olarak Bağdat'ta ortaya çıktığı varsayımında bulunur ve iddiasını bu varsayım üzerine temellendirir. Önermeler arasında düz yarım küre şeklindeki kubbenin hangi felsefi düşünceyi temsil ettiğini açıklamadan, mukarnas kubbenin Müslüman filozoflar tarafından sistemleştirilen atomcu nazariyeden yola çıkarak üretilmiş olduğunu iddia eder. Mukarnas kubbeli yapıların ortak özelliklerini ıskalayan bu iddianın belki en zayıf noktası, Atomcu nazariye ile mukarnas kubbe arasındaki bağlantıyı herhangi bir tarihi veriye dayandıramamasıdır. Tabbaa'nın felsefi açıklaması ilk bakışta her ne kadar heyecan uyandırır da sağlam temellerden yoksun görünmektedir.

Sasânîler zamanına kadar izinin sürülebildiği düşünüldüğünde, mukarnas kubbenin felsefi bir değişimin mimaride meydana getirdiği bilinçli dönüşümün ürünü olarak ortaya çıktığını söylemek mümkün görünmemektedir. İslam mimarisindeki en erken örneklerinin anıt mezar mimarisinde görülmesi ve mukarnas kubbe çözümlemesinin daha sonraları medreseler, camiler, saraylar ve diğer yapılarda kullanılması türbeleri konunun merkezi haline getirmektedir. Mukarnas kubbenin erken örneklerinin özellikle büyük zahitler, imamlar ve alimlerin türbelerinde kullanılmış olması, onların ruhaniyetine gösterilen hürmetle özdeşleşen ve farklı manalar yüklenen müteber bir tarz haline gelmesiyle yaygınlık kazanmış olmalıdır. Büyük zahitlerin türbelerine gösterilen hürmet, türbelerin formuyla özdeşleşen bir mana kazanmıştır. Böylece tasavvuf büyüklerinin mezarlarının üzerine aynı tarz kubbeleri olan türbeler inşa etmek bir gelenek halini almış olmalıdır.

Irak, Suriye ve Kuzey Afrika'daki mukarnas kubbe mimarisinin bu kadar geniş coğrafyaya yayılmış olmasını, mimari bir yapının salt taklidine bağlamak onu yaygın hale getiren sebebi görmemek anlamına gelir. Bu mimariyi yaygın hale getiren unsurları tasavvufi düşünceyle birlikte aramak daha

tutarlı bir çözüm önermektedir. Zira mevcut mukarnaslı kubbelerin önemli bir kısmı böyle bir ortak özelliğe sahiptir. Mukarnas kubbeli anıt mezarların neredeyse tamamının sufilere, zahitlere, alimlere, zühd ve takvasıyla ön plana çıkan devlet büyüklerine (Nureddin Mahmud gibi) ait olması bu noktada önem arz etmektedir. Halife Nâsır-Lidînilâh'ın annesi Zümrüd Hatun'un Bağdatlı sufilere, meczuplara ve zühd hayatını benimseyen fakirlere büyük bir hürmet göstermesi, Haremeyn'de ve Bağdat'ta çok sayıda hayri hizmetlerde bulunması, hac yolunda elbisesinde bulunduğu bit sebebiyle "fakirlerden oldum" diyerek bunun anısına 100 dinar sadaka dağıtması ve tarihçilerin kendisini "saliha" bir hatun olarak nitelemesi, Zümrüd Hatun'un kabrinin neden bir sufi mezarı gibi mukarnas kubbeli inşa edildiği hususunda fikir vermektedir.

Zümrüd Hatun Türbesi, kubbesinin özellikleriyle anıt mezar mimarisinin en seçkin örneklerinden birini temsil etmektedir. Türbenin inşasında üst düzey mimari teknik ve estetik kaygının son derece güçlü bir sembolizmle harmanlandığı görülmektedir. Duvarlarında pencereleri olmayan karanlık mezar odası, yaklaşık 12 metre yüksekliğindeki mukarnas kubbesinde yer alan toplam 120 adet aydınlatma deliğiyle; kubbe kaidesi mukarnasının doğu, güney ve batı cephelerindeki 3 adet penceresiyle adeta ay ve yıldız ışıklarıyla aydınlanan karanlık bir geceyi andırmaktadır. Aydınlatma delikleri sayesinde günün her anında farklı açılardan türbeye süzülen ışık huzmeleri mezar odasında adeta görsel bir şölene dönüşmektedir.

Bu özellikleriyle türbe ve sıra dışı kubbesi, açık bir biçimde onu yaptıran kişinin zevkini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda son derece önemli bir kişi için yapıldığını da kanıtlar niteliktedir. Ayrıca türbedeki karanlıkla birlikte yıldız formundaki ışıkla sağlanmak istenen zaman sembolizmi, iç kubbede birbirinin üzerinde yükselen 12 katlı mukarnasla yılın on iki ayı güçlü bir biçimde vurgulanmaktadır. Sekizgen formdaki türbe binasının kubbeye geçişte on altı köşeli yıldızla dönüşmesi, on altı köşeli yıldızın kubbenin tepe noktasında sekiz cenneti simgeleyen ve Selçuklu mimarisine karakterize olan sekiz köşeli yıldızla bitirilmesi bir başka sembolik manaya ve geleneğe işaret etmekte, cennetten indiğine inanılan insanın tekrar cennete gitme isteğini çağrıştırmaktadır.

Sonuç

Maveraünnehir'den Endülü's'e kadar geniş bir coğrafyada çok sayıda örneğine rastlanan mukarnas kubbenin, dışı düz içi mukarnaslı, içi ve dışı mukarnaslı olmak üzere iki türünün olduğu, içi ve dışı mukarnaslı konik kubbelerin çoğunlukla anıt mezar mimarisinde kullanıldığı görülmektedir. Fakat bir örtü sistemi olarak mukarnas kubbelerin daha sonra saray, medrese ve bimaristan gibi yapılarda uygulandığı anlaşılmaktadır. Halife Nâsır-Lidînilâh'ın annesi Zümrüd Hatun'a atfedilen, içi ve dışı mukarnas kubbeli türbe, 20. yüzyılın ilk yarısında yapılan bir dizi neşriyata konu olmuş ve yapının kimliği üzerine uzun bir tartışma yapılmıştır.

görsel

Kaynaklarda Zübeyde bint Ca'fer'in kabrinin Kazımeyn Meşhedi'nin yakınında bulunduğuna işaret eden kayıtlar bulunurken, onun Ma'rûf el-Kerhî türbesinin yakınına defnedildiğini gösteren bir kayda rastlanmamaktadır. İbn Cübeyr'in, İbn Battûta'nın ve Matrakçı Nasûh'un ismini zikrettiği, Le Strange'ın ihtimal olarak sunduğu İmam Avn Türbesi'yle bu araştırmanın konusu olan türbenin bağlantısı kurulamamıştır. Türbenin orijinal kitabesi ve Niebuhr tarafından kayda alınan Osmanlı dönemi özelliklerini taşıyan kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Niebuhr'un 1780 yılında türbede gördüğü ve metnini kaydettiği kitabe orijinal değildir ve tarihi verilerle çelişmektedir. Sitti Zübeyde adıyla bilinen bu türbe, meşhur mutasavvıf Ömer es-Sühreverdî'ye ait olan 631/1234 tarihli mukarnas kubbeli türbeyle aynı dönem özellikleri taşımaktadır. Zümrüd Hatun'un, vefatından önce kedisini için Ma'rûf el-Kerhî türbesinin yakınında bir türbeyle yanında medrese ve ribat inşa ettirdiğine dair tarihi kayıtlar, türbenin Zümrüd Hatun'a ait olduğu yönünde güçlü bir delil olarak kullanılmıştır. Ancak netice itibarıyla bunun bir iddiadan ibaret olduğu gözden kaçmaktadır.

1780'de türbeyi ziyaret eden Alman Seyyah Carsten Niebuhr başta olmak üzere Felix Jones, Louis Massignon, Friedric Sarre, Ernst Herzfeld, Mahmud Şükri Âlûsî ve Abbâs Azzâvî gibi araştırmacılar yapıyı Sitti Zübeyde adıyla tanımlamışlardır. Bu adlandırma, Niebuhr'un ziyareti sırasında kaydettiği kitabe metni, Bağdat vilayet salnâmeleri ve Bağdat halkının yapıya verdiği adla uyum arz etmektedir. Ancak Bağdat tarihi araştırmacısı Guy Le Strange, Niebuhr'un 1780 yılında türbenin içinde gördüğü ve seyahatnamesinde kaydettiği kitabedeki bilgilerin kaynaklardaki diğer bilgilerle çeliştikğine dikkat çekerek, söz konusu kitabe metninde yer alan türbenin Hârûnürreşid'in hanımı Zübeyde'ye ait olduğu bilgisini reddetmiştir. Yapının gerçekte kime ait olabileceği hususunda kesin bir kanaat belirtmeyen Le Strange, seyyah İbn Cübeyr'in ve ondan bir asır sonra İbn Battûta'nın işaret ettiği Avn ve Muîn türbesi olabileceği ihtimalini dile getirmiştir.

Bağdat tarihi üzerine yürüttüğü araştırmada Luis Massignon, el-*Kâmil fi't-Târîh*'ten istidlalde bulunulan metnin böyle bir sonucu zorunlu kılmadığını ifade ederek Le Strange'nin tezini reddetmiştir. İki müsteşrik arasındaki tartışmaya konu olan türbenin kimliği meselesi sonraki araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Irak mimari tarihi üzerine önemli araştırmalar yapan Sarre ve Herzfeld, Massignon'un Le Strange karşısındaki yaklaşımını benimsemekle birlikte türbenin bir 7/13. yüzyıl eseri olduğunu vurgulamışlardır. Aynı dönemde Muhammed Behcet el-Eserî ve Mahmud Şükri el-Âlûsî türbe ve yanındaki camiden Sitti Zübeyde ismiyle söz etmektedirler.

Luğatü'l-Arab dergisinin 1928 yılı onuncu sayısında, Ebû Yûsuf'un kabriyle ilgili makalesinde Anistas Mari el-Kermeli Sitti Zübeyde adıyla bilinen türbenin gerçekte kime ait olduğunun tespiti için tarihçilere çağrı yapmıştır. Bu çağrı üzerine, Bağdat tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen ve aynı zamanda Luis Massignon'un öğrencisi olan Mustafa Cevad, hocasının karşı-

sında Le Strange'in itirazlarını haklı bulmuş, türbenin Halife Nâsır-Lidînîl-lâh'in annesi Zümrüd Hatun'a ait olduğunu iddia etmiştir.⁷¹ Mustafa Cevad, kaynaklarda dağınık halde bulunan bilgileri derleyerek Zümrüd Hatun'un biyografisini kaleme almış ve Sitti Zübeyde olarak bilinen türbenin esasen Zümrüd Hatun'a ait olduğunu güçlü bir biçimde vurgulamıştır. Cevad'ın çalışmalarından sonra yapının Zümrüd Hatun'a ait olduğu görüşü genel bir kabul görmüş ve 1950'lerden sonra yapı Zümrüd Hatun Türbesi adıyla bilinmiştir.

Extended Abstract

This study delves into the exploration of the identity, architectural characteristics, and symbolism surrounding the muqarnas-domed tomb located on the western outskirts of Baghdad. This tomb is attributed to Zumurrud Khatun, the esteemed mother of Caliph Nasir Li-Dîn Allah. The examination of the subject is organized into two primary sections: the first section focuses on unraveling the identity of the tomb, while the second section delves into its architectural features, including the origins and symbolic significance of its muqarnas dome architecture. Furthermore, this study draws upon a series of research studies published during the 1940s that strongly underscored the attribution of this tomb to Zumurrud Khatun, ultimately influencing its recognition as the Zumurrud Khatun Tomb in modern literature. All these aspects are analyzed through the lens of historical records, individuals, evidence, and claims.

The muqarnas-domed tomb, commonly known as Sittah Zubaidah, features a nine-tiered conical dome, and it shares similar features characteristics with the tomb of Omar al-Suhrawardi, located on the eastern side of Baghdad. This historical structure reflects the architectural style prevalent during the 7/13th centuries, characterized by intricate brickwork adorning its exterior walls. The tomb is believed to have been commissioned by Zumurrud Khatun shortly before her demise in 599/1203.

Historical records spanning from the 18th century to the early 20th century refer to this tomb as Sittah Zubaidah. However, during this period, there exists limited concrete evidence linking the structure to Zumurrud Khatun. While historical accounts do mention Zumurrud Khatun's involvement in the construction of a nearby tomb, a madrasa, and a ribat, they offer little direct proof associating the muqarnas-domed tomb with her.

These historical records reveal that the tomb, identified as Turbat Ummm al-Khalifah (The Tomb of the Caliph's Mother), was constructed prior to 588/1190. They also mention the presence of a madrasa where Shafi'i jurisprudence was taught, along with gatherings led by renowned Hanbali preachers. This information provides insights into the multifunctional nature of the complex, which included a mosque and a ribat. Unfortunately, apart from limited references, detailed information about these structures and their history remains elusive until the late Ottoman period. In 1131/1718, Hasan Pasha, the governor of Baghdad, initiated renovations on the tomb. This event signifies that the historical complex was still intact at the beginning of the 18th century. Hasan Pasha had his wife, Aishah Khatun, interred beside Zumurrud Khatun, further highlighting the tomb's enduring significance.

Zumurrud Khatun's decision to have her tomb situated near the resting places of prominent Sufis, including Ma'ruf al-Karkhi, in the Bab al-Dair (Monastery Gate) Cemetery, reflects her profound connection to Sufism and its practitioners. Her choice to rest in close proximity to Ma'ruf al-Karkhi's tomb underscores her unwavering dedication to Sufism. Over time, her tomb became the final resting place not only for her but also for other members of the dynasty and high-ranking state officials, transforming it into a prestigious burial site.

71 Cevad, "el-Îmârâtü'l-İslâmiyyeti'l-'Atîkati'l-Kâime fî Bağdâd", s. 39.

In conclusion, the muqarnas-domed tomb attributed to Zumurrud Khatun stands as a remarkable historical monument in Baghdad. Despite the absence of concrete evidence directly linking the tomb to Zumurrud Khatun, historical records and its proximity to the graves of influential figures point to its significance in the city's history. The symbolism of the tomb underscores its pivotal role in the religious, political, and cultural landscape of Baghdad.

Kaynaklar

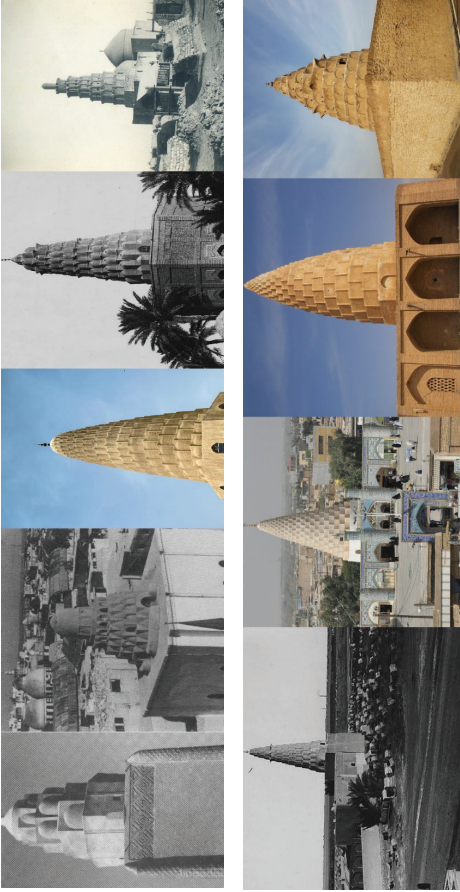
- ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükri, ESERÎ, Muhammed Behcet, *Târîhu Mesâcidi Bağdâd ve Âsârahâ*, Matbaatu Dâri's-Selâm, Bağdat 1346.
- AZZÂVÎ, Abbâs, *Târîhu'l-İrâk Beyne İhtilâleyn V, Şeriketü't-Ticâre ve't-Tibâa el-Mahdüde*, 1372/1953.
- BOZKURT, Nahide, "Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, s. 5-10.
- CEVAD, Mustafa, "el-İmârâtü'l-İslâmiyyetü'l-'Atfikatü'l-Kâime fi Bağdâd", *Sumer*, III/1, 1947, s. 38-59.
- CEVAD, Mustafa, "İmârâtü'l-Karnî's-Sâdis ed-Dahme", *Sumer*, II/1, 1946, s. 55-76.
- CEVAD, Mustafa, *Seyyidâtü Balâtü'l-'Abbâsî*, Dâru'l-Keşşâf, Beyrut 1950.
- CEVAD, Mustafa, SÛSE, Ahmed, *Delîlü Hâritati Bağdâd el-Mufasssal fi Htati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen*, el-Mecmau'l-İlmiyyi'l-'Irâkî, Bağdat 1958.
- CRESWELL, K. A. C., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Scholar Press: Aldershot 1989.
- CURRY, Andrew, "Here Are the Ancient Sites ISIS Has Damaged and Destroyed", *National Geography*, <https://www.nationalgeographic.com/history/article/150901-isis-destruction-losing-ancient-sites-iraq-syria-archaeology> [Erişim: 11.11.2023].
- DÜNDAR, Abdulhamit, "İrâkî Türkmen Tarihi ve Dilbilimci Âlim Prof. Dr. Mustafa Cevad'ın Hayatı ve Eserleri", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, Ed. Abduhalik Bakır, Ahmet Altungök, Kerkük Vakfı, İstanbul 2018, 46-92.
- FÂSÎ, Takiyyüddin, Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, *el-İkdü's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, C. VI Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- GRABAR, Oleg, *The Alhambra*, Solipsist Press, California 1992.
- HADÎSÎ, Atâ Muhammed Salih, "Kubbetânî Mahrûtiyyetâni min Bağdad", *el-Mevrid*, Bağdat özel sayısı, 1979, s. 382-391.
- HANÇABAY, Halil İbrahim, "Nâsır-Lidîmillâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık 2020, XXIX/2, s. 391-429.
- HASENÎ, Abdurrezâk, "Bağdâd", *Dâiretü'l-Maari'î'l-İslâmiyye*, C. IV, Kahire 1933, s. 3-22. <http://www.lugatim.com/s/K%C3%82%C5%9E%C3%8E> [Erişim: 19.09.2023].
- İBN BATTÛTA, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- İBN CÛBEYR, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, C. III, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1900.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Hicr, Kahire 1998.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Yusuf b. Tağriberdî b. Abdullah, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kütüb, Kahire ty.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem*

görsel

- ve'l-Mülük*, C. X, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- İBNÜ'S-SÂÎ, Tâciüddîn Ebî Tâlib Ali b. Enceb, *el-Câmü'l-Muhtasar fi 'Unvânî't-Tevârîh ve 'Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Matbaatü's-Süryâniyyeti'l-Katolikiyye, Bağdat 1934.
- JACOBI, Renate, "Zumurrud Khâtün", *EI2*, XI, Brill, Leiden 2002, 571. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/*-SIM_8209 [Erişim: 19.09.2023].
- JANABI, Tariq Jawad, *Studies in Medieval Iraqi Architecture I-II*, Ph.D. Thesis, Edinburg University, Edinburg 1975, C. I, s. 16-22, C. II, s. 8-9.
- JONES, James Felix, *Journal of A Steam-Trip to the North of Baghdad Performed in April 1846; Memoirs by Commander James Felix Jones*, Ed. R. Hughes Thomas, Bombay Education Society's Press, Bombay 1857.
- KERMELİ, Anistas Mari, "Kabri'l-İmâm Ebî Yûsuf Sahibu Ebî Hanîfe", *Lügatü'l-Arab*, X, Bağdat 1928, s. 755.
- AKRAM, Omar Khasro, Franco, Daniel, "The Significant of Islamic Architecture Heritage at Baghdad City Iraq-Case Study of Shrine of Lady Zumurrud Khatun and Omar al-Sahrawardi", *International Journal of Engineering Technology, Management and Applied Sciences-IJETMAS*, IV/4, 2016, 133-138.
- KOMİSYON, *Salnâme-i Vilâyet-i Bağdâd*, S. I, s. 157-158.
- KÖK, Bahattin, "Nüreddin Zengî, Mahmud", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, s. 259-262.
- LE STRANGE, Guy, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Cosmo Classics, New York 2011.
- MASSIGNON, Louis, *Mission en Mesopotamie (1907-1908)*, C. II, Imprimerie de L'institut Français D'Archeologie Orientale, Kahire, 1912.
- MATRAKÇI NASUH, *Silahşor, Tarihiçi, Matematikçi, Nakkaş, Hattat, Matrakçı Nasuh ve Menazilname'si: Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, hzl. Nurhan Atasoy, Masa Yayınları, İstanbul 2015.
- NİEBUHR, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliengenden Laendern II*, Reprint of the Edition Copenhagen: Möller 1778, ed. Fuat Sezgin, *The Islamic World in Foreign Travel Accounts XII (içinde)*, Frankfurt 1994.
- SAFEDÎ, Sahahuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaud, Türki Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 2000.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bağdâd (I)*, Matbaa-i Vilâyet-i Bağdad, Bağdad 1292/1875.
- SARRE, Friedrich, HERZFELD, Ernst, *Archaeologische Reise Im Euphrat-Und Tigris-Gebiet*, II, Verlag, Berlin 1920, 173-179.
- SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, C. XXII, thk. Muhammed Berekât vd., Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013.
- STRIKA, Vincenzo, "The Turbah of Zumurrud Khâtün in Bağdâd. Some Aspects of The Funerary Ideology in Islamic Art", *Annali*, Istituto Orientale di Napoli 38 (N.S. 28) (1978): 283-296.
- TABBAA, Yasser, "The Muqarnas Dome Its Origin and Meaning", *Muqarnas*, 1985, S. III, s. 61-74.
- ULUÇAM, Abdüsselâm, "Irak: 3. Mimari", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, s. 111-115.
- ULUÇAM, Abdüsselâm, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- UYAR, Gülgün, "Zübeyde bint Ca'fer", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, s. 517-519.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebü Abdillâh Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Dâru Sâdr, Beyrut 1995.
- ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî 1998.

görsel

Ekler

Şekil 1: Sol üst sıradan başlayarak yapıların adları ve inşa tarihleri sırasıyla şöyledir: **1.** İmam Dür Türbesi Sâmerrâ/İrak (478/1085); **2.** Nureddin Mahmud Şam/Suriye (567/1172); **3.** Meşhed-i Şems (Reddiiş-Şems) Hille/İrak (585/1190); **4.** Zümrüd Hatun Bağdat/İrak (599/1203); **5.** Hasan el-Basrî Zübeyr-Basra/İrak (606/1209); **6.** Ömer Sühreverdî Bağdat/İrak (631/1234); **7.** Danyal Nebi Sûs/İran (6/12. yy.); **8.** Yakub b. Leys Düzful/İran (13. yy.-); **9.** Zülkişîl Türbesi (Nuhayle) Hille-Neceff/İrak (715/1316)

Kaynak: Tabbaa, The Muqarnas Dome Its Origin and Meaning, 62, 67; [https://mk.ig/hellah/sci/\\$4317](https://mk.ig/hellah/sci/$4317) [Erişim: 13.11.2023]; Tariq Jawad al-Janabi, *Studies in Medieval Iraqi Architecture*, C. 2, Pl. 8; <https://www.flickr.com/photos/37053660@No2/4281684072> [Erişim: 14.11.2023]; https://www.archnet.org/sites/18175?media_content_id=129847 [Erişim: 14.11.2023]; https://en.wikipedia.org/wiki/Tomb_of_Ya'qub_ibn_al-Layth_al-Saffar [Erişim: 13.11.2023]; https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:مَسْرُوحَ نوَ الكلب_مَسْرُوحَ نوَ مَسْرُوحَ نوَ.jpg [14.11.2023]

gözi

Akademik
Bakış

385

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024